

Bogdan Walczak

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Gorzowie Wielkopolskim

DOI: 10.14746/psj.2014.XXVII.15

Trzy refleksje o dwujęzyczności

Dwujęzyczność, nazywana też bilingwizmem, bywa rozumiana rozmaicie. W szczególności różnice poglądów na dwujęzyczność dotyczą trzech kwestii. Pierwsza z nich to zakres społeczny zjawiska: albo się uważa bilingwizm tylko za zjawisko społeczne (tak rozumieją dwujęzyczność autorzy *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*, których zdaniem jest to: „Posługiwanie się na co dzień przez daną grupę społeczną dwoma różnymi językami. Dwujęzyczność wytwarza się na terenach o mieszanym składzie etnicznym. Konieczność współżycia na co dzień zmusza przedstawicieli jednej narodowości do używania oprócz swojego języka ojczystego również drugiej grupy etnicznej. [...]. Najczęściej bilingwalni są przedstawiciele grupy etnicznej, która z przyczyn społeczno-gospodarczych czy politycznych odgrywa mniejszą rolę w danym kraju, np. Łużycanie w Niemczech”¹), albo w jego obręb włącza się też dwujęzyczność indywidualną (wówczas dzieli się bilingwizm na indywidualny i społeczny)². Warto w tym miejscu zauważyć, że bilingwizm społeczny jest w istocie nierozdzielnie związany z indywidualnym, gdyż z niego wynika (dwujęzyczna społeczność składa się przecież z bilingwalnych indywidualów)³.

¹ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 121.

² Tak rozumie bilingwizm na przykład J. Boutet, *Language et société*, Paris 1997, a w polskiej literaturze naukowej F. Grucza, *Glottodydaktyczne implikacje bilingwizmu*, w: *Bilingwizm a glottodydaktyka*, red. F. Grucza, Warszawa 1981, s. 8–19; W. Woźniakowski, *Glottodydaktyka w świetle zjawiska bilingwizmu naturalnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982; M.T. Michalewska, *Polszczyzna osób bilingwalnych w Zagłębiu Ruhry w sytuacji oficjalnej*, Kraków 1991 czy A. Szulc, *Słownik dydaktyki języków obcych*, Warszawa 1994.

³ Zwraca na to uwagę W. Woźniakowski, op. cit., s. 5.

Druga kwestia sporna dotyczy stopnia kompetencji językowej i komunikacyjnej w obydwu w grę wchodzących językach. Jedni uczeni ograniczają pojęcie bilingwizmu do sytuacji, w której użytkownicy bilingwalni wykazują biegłą znajomość obydwu języków⁴ (czasem *expressis verbis* formułuje się warunek ich całkowicie równorzędnego opanowania⁵), inni dopuszczają ograniczoną (w różnym zakresie i na różny sposób) sprawność w obrębie jednego z języków⁶.

Trzecia kwestia sporna wiąże się z relacją między bilingwizmem a dyglosją. Dyglosja jest czasem utożsamiana z dwujęzycznością, częściej jednak — i moim zdaniem bezwzględnie zasadnie — traktowana jest jako zjawisko wprawdzie bliskie bilingwizmowi, ale jednak odrębne. Zgodnie z dość już starą tradycją przeważa rozumienie dyglosji jako kompetentnego i komplementarnego posługiwania się dwiema odmianami jednego (tego samego) języka etnicznego, zwykle dialektem i odmianą standardową⁷. Problem jednak w tym, iż ze stanowiska ściśle lingwistycznego niepodobna wyznaczyć granicy między językiem a dialektem (innymi słowy, czasem niepodobna jednoznacznie rozstrzygnąć, czy dany etnolekt jest odrębnym językiem, czy też dialektem jakiegoś języka)⁸. Można zatem mieć wątpliwość, czy komplementarne użycie arabskiego klasycznego i dialektalnego (?) arabskiego potocznego (w Iraku, Arabii Saudyjskiej, Jemenie, Syrii, Jordanii, Palestynie, Egipcie, Libii, Tunezji, Algierii, Maroku itd.), a nawet także użycie polszczyzny literackiej i dialektu śląskiego — to wypadek bilingwizmu, czy dyglosji.

Przyjmijmy jednak (najbardziej moim zdaniem uzasadnione i najbardziej przydatne operacyjnie) szerokie rozumienie dwujęzyczności (zarówno indywidualnej, jak i społecznej, charakteryzującej się bądź równorzędną biegłością w zakresie obu w grę wchodzących języków, bądź wyraźnym zróżnicowaniem ich opanowania). Przyjmijmy też (przy wszystkich wynikających z tego problemach w wypadkach szczególnych), że dyglosja to zjawisko bardzo bliskie dwujęzyczności *sensu stricto*, lecz jednak odrębne (warto by może pomyśleć o ter-

⁴ Na przykład L. Bloomfield, *Language*, New York–Chicago 1933.

⁵ Zob. w tej kwestii T. Skutnabb-Kangas, *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*, London 1981.

⁶ Na przykład tacy klasycy problematyki dwu- i wielojęzyczności jak E. Haugen, *The Norwegian Language in America. A Study in Bilingual Behavior*, t. I–II, Philadelphia 1953 czy U. Weinreich, *Languages in Contact. Findings and Problems*, New York 1953, a w polskiej literaturze naukowej W. Woźniakowski, op. cit.

⁷ Zob. w tej kwestii F. Grosjean, *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*, Cambridge 1982, s. 130 i C. Hagège, *L'enfant aux deux langues*, Paris 1996, s. 254.

⁸ Obszernie na ten temat B. Walczak; *Język czy dialekt — problem lingwistyczny?*, w: *Korowód idei i metod. Prace na jubileusz Profesora Czesława P. Dutki i Zakładu Teorii Literatury*, red. G. Kubski i M. Mikołajczak, Zielona Góra 2006, s. 23–32 i idem, *Status etnolektu (problem „język czy dialekt”?) w polskiej literaturze językoznawczej*, w: *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska i J. Rychter, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 115–124.

minie nadrzędnym, który by obejmował zarówno bilingwizm, jak i dyglosję⁹. Z tak określonego stanowiska pragnąłbym się w tym krótkim szkicu podzielić trzema refleksjami na temat dwujęzyczności. Są one w gruncie rzeczy banalne, rzeczywistość jest jednak tego rodzaju, że czasem takich banalnych kwestii na co dzień sobie nie uświadamiamy.

Pierwsza refleksja dotyczy roli dwujęzyczności (i szerzej: wielojęzyczności) w praktycznej komunikacji językowej w skali globalnej. Większość językoznawców (poza teoretykami i komparatystami) zajmuje się badaniem komunikacji językowej na gruncie jednego etnolektu (niewątpliwie sprzyja temu akademicki podział na filologię narodowe). Z takiej perspektywy nie dostrzega się roli i rozmiarów dwu- i wielojęzyczności.

Dopiero uważna lektura takiej pozycji jak Witolda Maciejewskiego *Świat języków*¹⁰ otwiera czytelnikowi w tym względzie oczy. Jak się okazuje, na rozległych obszarach takich zwłaszcza kontynentów, jak Azja, Afryka czy Ameryka (w mniejszym stopniu dotyczy to Australii i Europy) wielojęzyczność przeważa terytorialnie i populacyjnie nad jednojęzycznością. Rolę wielojęzyczności ujawniają też i uwypuklają partie opracowania traktujące o językach komunikacji globalnej i komunikacji strefowej czy o strategiach w komunikacji ponadetnicznej. Z całości dzieła wynika wniosek, *expressis verbis* sformułowany już wcześniej w innej pracy: „Il y a dans le monde beaucoup plus de locuteurs bilingues que de locuteurs monolingues”¹¹ (czyli, w moim przekładzie: Na świecie jest o wiele więcej użytkowników języka bilingwalnych niż jednojęzycznych). Uwzględnienie zjawiska dyglosji (w przyjętym wyżej rozumieniu) jeszcze wydatnie powiększa tę nieproporcjonalność.

Druga refleksja, w największym stopniu banalna, ma za przedmiot rolę dwujęzyczności w glottodydaktyce. Tutaj ta rola jest bezspornie fundamentalna i pierwszoplanowa, skoro glottodydaktyka od strony teoretycznej rozpatruje proces uczenia się języka obcego, a więc *eo ipso* proces stawania się dwujęzycznym. Związek teorii glottodydaktycznej z dwu- i wielojęzycznością jest więc immanentny. Problematyka relacji między językiem ojczystym (pierwszym, wyjściowym) a opanowywanym językiem obcym (drugim, docelowym) zajmuje w glottodydaktyce bezspornie centralne miejsce.

Stąd do najbardziej elementarnych pojęć i terminów glottodydaktycznych należą: transfer, interferencja, kalka i przełączanie kodów. Poświęcona im literatura naukowa jest w skali globalnej trudna już dziś do ogarnięcia. Przy mnogości

⁹ O problematyce dwu- i wielojęzyczności zwięźle, ale wyczerpująco informuje najlepszy (co do niektórych kwestii jedyny) w polskiej literaturze naukowej sprawozdawczy i krytyczny przegląd, zawarty w książce: E. Lipińska, *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Kraków 2003 (cz. IV: *Dwujęzyczność*, s. 99–133).

¹⁰ *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. XIV: W. Maciejewski, *Świat języków*, Poznań 1999.

¹¹ Ch. Deprez, *Les enfants bilingues: langue et familles*, Paris 1994, s. 42.

ujęć i definicji na ogół się pamięta, że pojęcie transferu wywodzi się z psychologii, gdzie w swoim pierwotnym szerokim sensie oznacza „[...] automatyczne, niekontrolowane i nieświadome używanie wcześniej wyuczonych zachowań przy próbie wytworzenia nowych”¹². Jak wiadomo, może to mieć zarówno negatywne, jak i pozytywne skutki, w związku z czym wyróżnia się transfer negatywny i pozytywny: „Negatywny odnosi się do tych wszystkich przykładów transferu, których rezultatem jest wystąpienie błędu (pomyłki), ponieważ dawne wyuczone zachowanie lub nawyk jest inne od nowego. Tymczasem transfer pozytywny polega na przeniesieniu poprawnych nawyków i działań ze starego (znanego) zachowania do nowego”¹³. Na gruncie glottodydaktyki najczęściej się utożsamia transfer negatywny z interferencją¹⁴ (jakkolwiek przy założeniu, że istnieje również interferencja wewnątrzjęzykowa, jest to zjawisko szersze, dotyczące także użytkowników jednojęzycznych)¹⁵.

Skutkiem interferencji są idiolektalne zapożyczenia i kalki językowe (które w sprzyjających warunkach mogą przenikać do systemu (zapożyczenia gramatyczne) i zasobu leksykalnego (zapożyczenia leksykalne) języka etnicznego — co jest jednak procesem, który już wykracza poza obszar glottodydaktyki). Literatura na temat zapożyczeń jest już tak rozległa, że niepodobna jej tu przytoczyć nawet w najskromniejszym wyborze: przypomnę tylko najzwięźlejsze z możliwych stwierdzenie Elżbiety Mańczak-Wohlfeld o etapach przejmowania obcych elementów językowych: „[...] każda pożyczka na początku ma charakter cytatu, a następnie na ogół dochodzi do adaptacji na czterech poziomach: graficznym, fonologicznym, morfologicznym i semantycznym, co obrazuje, w jaki sposób zapożyczenie podporządkowuje się strukturze języka zapożyczającego”¹⁶. Ze względu na trudności z ich identyfikacją na szczególną uwagę zasługują kalki, które sprawiają wrażenie form rodzimych: „[...] trzeba dobrej znajomości własnego języka, by sobie uświadomić, że pod tą swojską szatą zewnętrzną kryją się obce wzory budowy, czyli obce prawa gramatyczne. Na co dzień prawie nikt sobie tego nie uświadamia — i właśnie dlatego użytkownikom języka się wydaje, iż lepiej strzegą czystości swego języka, kiedy kalkują, tłumaczą obce wyra-

¹² E. Lipińska, op. cit., s. 80.

¹³ Ibid.

¹⁴ W polskiej literaturze naukowej takie stanowisko zajmują: J. Arabski, *Warunki i sposoby występowania interferencji*, w: *Wybrane metody glottodydaktyki*, red. J. Arabski, Katowice 1980, s. 9–18; H. Komorowska, *Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja*, Warszawa 1980; *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, jw.; A. Szulc, op. cit.

¹⁵ Tak rzecz ujmuje na przykład J. Czochrański, *O interferencji językowej*, w: *Polska myśl glottodydaktyczna 1945–1975. Wybór artykułów z zakresu glottodydaktyki ogólnej*, red. F. Gruzca, Warszawa 1979, s. 38–47 i H. Komorowska, op. cit.

¹⁶ E. Mańczak-Wohlfeld, *Angielskie elementy leksykalne w języku polskim*, Kraków 1994, s. 9–10.

zy, a nie przejmują ich w oryginalnej, obcej postaci”¹⁷. Wreszcie wielką karierę zarówno na gruncie glottodydaktyki, jak i na gruncie dialektologii i socjolingwistyki (na obszarze tradycyjnie rozumianej dyglosji, a więc współwystępowania gwary i języka literackiego) zrobiło pojęcie przełączania kodów, czyli szybkiego przechodzenia z języka na język w akcie komunikacji¹⁸.

Myślę, że dla czytelników niniejszego tomu, wśród których nie zabraknie glottodydaktyków, banalna teza o pierwszoplanowej roli dwujęzyczności na gruncie glottodydaktyki nie wymaga dalszego uzasadnienia.

I wreszcie trzecia refleksja, którą chciałyby się podzielić w niniejszym szkicu, dotyczy roli dwu- i wielojęzyczności w językoznawstwie — zarówno w teorii języka i wszelkich rodzajach językoznawstwa porównawczego, jak i w obszarze szczegółowego, materiałowego językoznawstwa zorientowanego na badanie poszczególnych języków etnicznych, i w płaszczyźnie synchronicznej, i diachronicznej.

W obszarze teorii (językoznawstwa ogólnego) od dawna przewija się teza o mieszananiu się języków jako procesie uniwersalnym, który z różnym natężeniem, w mniejszym lub większym stopniu, zachodzi zawsze i wszędzie. Na gruncie polskim o „smešannom charaktere vsech jazykov” pisał już Jan Baudouin de Courtenay¹⁹, a przed nim podobną myśl wypowiedział Cyprian Kamil Norwid (wprawdzie nie profesjonalny językoznawca, ale bardzo żywo zainteresowany sprawami językowymi i nieźle w nich zorientowany²⁰): „Jak historia historią, żadnego języka nigdy nie było, który by bez obcowania z drugim dawał żywotne następstwa”²¹. Oczywiście mieszananie się języków jest skutkiem uprzedniej dwu- lub wielojęzyczności. Takie stanowisko otwiera rozległe perspektywy badań, których klasyków, Einara Haugena i Uriela Weinreicha, przypomnieliśmy już wyżej²², lecz których dorobek teoretyczny przecież tylko w części sytuuje się w obszarze glottodydaktyki.

¹⁷ B. Walczak *Między snobizmem i modą a potrzebami języka, czyli o wyrazach obcego pochodzenia w polszczyźnie*, Poznań 1987, s. 29. Wyczerpująco i gruntownie o kalkach (wszelkiego rodzaju) traktuje monografia najlepszego polskiego znawcy tej trudnej i złożonej problematyki: J. Obara, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław 1989.

¹⁸ Zob. na ten temat na przykład M. Warchoł-Schlottmann, *Próba opisu kompetencji językowej w niemieckim i polskim u Polaków w Niemczech — studium socjolingwistyczne*, Kraków 1994 (maszynopis rozprawy doktorskiej).

¹⁹ J. Baudouin de Courtenay, *O smešannom charaktere vsech jazykov*, w: J. Baudouin de Courtenay, *Izbranne trudy po obščemu jazykoznaniju*, t. I, Moskwa 1963, s. 362–372. Zob. też w tym względzie B. Walczak, *Z problematyki gwar przejściowych i mieszanych (dysferencjacja a mieszanie się języków)*, w: *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1993, s. 335–347.

²⁰ Zob. na ten temat T. Lewaszkiewicz, B. Walczak, H. Zgólkowa, *Cyprian Kamil Norwid jako lingwista i filolog*, „Studia Polonistyczne” XI/XII, 1984, s. 165–204.

²¹ C. Norwid, *Pisma wszystkie*, zebrał, tekst ustalił i uwagami krytycznymi opatrzył J.W. Gomułicki, t. 10: *Listy*, Warszawa 1971, s. 14.

²² E. Haugen, op. cit.; U. Weinreich, op. cit.

Wspomnieliśmy już też o dialektologii (dodajmy: w jej nowszych ujęciach) i socjolingwistyce jako subdyscyplinach lingwistycznych, których problematykę badawczą w dużej mierze wypełnia bilingwizm i tradycyjnie rozumiana dyglosja. Już bez odwołań do literatury przedmiotu wskażemy na żywy i owocny nurt badawczy, którego przedmiotem jest współfunkcjonowanie gwary i języka literackiego w praktyce komunikacyjnej współczesnych mieszkańców wsi, w części migrujących też do miast²³. Natomiast z klasycznym bilingwizmem lub multilingwizmem, często też przy udziale dyglosji (tzn. z posługiwaniem się dwoma językami czy dialektami, a nawet większą ich liczbą) mamy do czynienia na pograniczach językowych. I znowu: ogromna literatura, która narosła w ostatnich dziesięcioleciach na temat naszego pogranicza wschodniego (polsko-wschodniosłowiańskiego lub polsko-wschodniosłowiańsko-bałtyckiego) zmusza do ograniczenia się do wybranych (jak zawsze w takich wypadkach, arbitralnie) opracowań syntetycznych²⁴. Do niedawna brakowało tego rodzaju opracowań w odniesieniu do pogranicza zachodniego. Dotkliwą lukę wypełniła dopiero znakomita, odkrywczą i „rewizjonistyczna” książka Anny Zielińskiej²⁵.

Problematyka dwu- i wielojęzyczności znajduje też stosowne miejsce w kompendiach o charakterze encyklopedycznym²⁶.

Na płaszczyźnie diachronicznej wypadnie przypomnieć teoretyczno-metodologiczne stanowisko szkoły lipskiej, która położyła największe zasługi dla

²³ Ze względu na typowość dla tego nurtu wyjątkowo przytoczymy pracę: H. Kurek, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków 1995.

²⁴ Na przykład A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes Ukraine et Russie Blanche 1569–1667*, Lille 1938; Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, wyd. II, Warszawa–Kraków 1985; eadem, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX wieku*, Warszawa–Kraków 1993; W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996; *Historia i współczesność języka polskiego na kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1997; I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa 1999; J. Kość, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin 1999; J. Rieger, I. Cechosz-Felczyk, E. Dzięgiel, *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, cz. 1: *Stan i status, cechy charakterystyczne, polszczyzna w Lwowskim, Tarnopolskim i na Podolu*, Warszawa 2002, cz. 2: *Polszczyzna w Lwowskim, Żytomierskim i na Podolu*, Kraków 2007; E. Dzięgiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003; H. Krasowska, *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa 2006; *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa i A. Engelking, Warszawa 2007; *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. I–II, red. E. Smułkowa, Warszawa 2009–2011; E. Golachowska, *Jak mówić do Pana Boga? Wielojęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2012.

²⁵ A. Zielińska, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa 2013.

²⁶ Zob. liczne hasła w *Encyklopedii języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991 i encyklopedyczne kompendium *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 527–599.

rozwoju językoznawstwa historyczno-porównawczego. Szkoła lipska, której głównym teoretykiem był Hermann Paul, przyjmowała, że rozwojem języka rządzają trzy procesy: bezwyjątkowe prawa głosowe (*Lautgesetze*), które dziś byśmy określili mianem regularnych zmian fonetycznych, zmiany analogiczne i zespół procesów, związanych z kontaktami między językami²⁷. Jak widać, z tych trzech motorów rozwoju językowego ostatni jest skutkiem dwu- i wielojęzyczności, która tym samym w teorii szkoły lipskiej zajmuje ważne miejsce (i tę wysoką pozycję utrzymuje także na gruncie współczesnego językoznawstwa ogólnego).

Pozostający pod wpływem szkoły lipskiej wielcy polscy językoznawcy pierwszej połowy XX wieku (rzadziej też jeszcze w latach czterdziestych i pięćdziesiątych tego stulecia) obcym substratem językowym (a więc *eo ipso* uprzednią dwujęzycznością) tłumaczyli wiele fundamentalnych procesów językowych, jak na przykład zjawisko mazurzenia, czyli zastępstwa szeregu szumiącego szeregiem syczącym. Między innymi starym substratem fińskim wyjaśniali genezę mazurzenia Jan Baudouin de Courtenay i Jan Michał Rozwadowski, substratem pruskim — Tadeusz Milewski i Witold Taszycki, a substratem celtyckim — Tadeusz Lehr-Splawiński²⁸. Sprawa jest pierwszorzędnej wagi ze względu na rolę, jaką odegrało mazurzenie jako argument w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego²⁹.

Wielką rolę w dziejach języka polskiego odegrał „kulturowy” (uwarunkowany typem wykształcenia) bilingwizm polsko-łaciński górnych i średnich warstw polskiej szlachty w okresie od końca XVI do trzeciej ćwierci XVIII wieku³⁰. Równorzędny (w tym sensie, że nie tylko Polacy i spolonizowani autochtoni znali język niemiecki, ale także Niemcy znali język polski — a przynajmniej się go uczyli) był też, przynajmniej do pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, bilingwizm na mieszanych pod względem etniczno-językowym obszarach Prus Królewskich (pierwotnie częściowo i Książęcych), Kurlandii, Inflant czy Ślą-

²⁷ Zob. H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*; Leipzig 1880. Zob. też A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1983, s. 172–181 i 189–199, a także B. Walczak, *Diachronia w synchronii, czyli czy można rozumieć język bez historii*, w: *O historyczności*, red. K. Meller i K. Trybuś, Poznań 2006, s. 323–330.

²⁸ Zob. J. Baudouin de Courtenay, *Zagadnienia pokrewieństwa językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” II, 1929, s. 104–116; J. Rozwadowski, *Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny europejskiej na podstawie nazw wód*, „Rocznik Slawistyczny” VI, 1993, s. 39–58; T. Milewski, *Stosunki językowe polsko-pruskie*, „Slavia Occidentalis” XVIII, 1947, s. 21–84; W. Taszycki, *Dawność tzw. mazurzenia w języku polskim*, Warszawa 1948; T. Lehr-Splawiński, *Ze stosunków językowych celtycko-słowiańskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Filologia” 2, 1956, s. 240–256.

²⁹ Zob. na ten temat M.R. Mayerowa, *Problemy i stanowiska w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Warszawa 1956, s. 453–471.

³⁰ Zob. A.W. Mikołajczak, *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław 1998.

ska³¹. Wreszcie u źródeł ważnej kulturowo (uczestniczącej w rozwoju normy polskiego języka literackiego) odmiany języka, jaką była (a w części jeszcze i jest) tzw. polszczyzna kresowa, leżał naturalny bilingwizm polsko-ruski Wielkiego Księstwa Litewskiego i południowo-wschodnich, ruskich województw koronnych³².

Na koniec trzeba wspomnieć o licznych (odnotowanych przez historię języka polskiego) wypadkach indywidualnego bilingwizmu jednostek z różnych względów ważnych dla naszych dziejów, jak na przykład Maria Kazimiera d'Arquien czy Samuel Bogumił Linde³³.

Zagadnienie roli dwu- i wielojęzyczności w języku i językoznawstwie przedstawiłem tylko w najogólniejszym zarysie. Zwłaszcza historyk języka polskiego oraz specjalista w zakresie dialektologii i socjolingwistyki zorientowanej na badanie pogranicz językowych, obszarów pod względem etniczno-językowym mieszanych itd. mógłby na ten temat powiedzieć o wiele więcej. Można też sądzić, że zagadnienie to zasługuje na obszernie, całościowe opracowanie monograficzne.

LITERATURA

- Arabski J., *Warunki i sposoby występowania interferencji*, w: *Wybrane metody glottodydaktyki*, red. J. Arabski, Katowice 1980, s. 9–18.
- Baudouin de Courtenay J., *O smešannom charaktere vsech jazykov*, w: J. Baudouin de Courtenay, *Izbrannye trudy po obščemu jazykoznaniju*, t. I, Moskwa 1963, s. 362–372.
- Baudouin de Courtenay J., *Zagadnienia pokrewieństwa językowego*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego II, 1929, s. 104–116.
- Bednarczuk L., *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millenium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków 2010.
- Bloomfield L., *Language*, New York–Chicago 1933.
- Boutet J., *Langage et société*, Paris 1997.

³¹ Zob. o tym B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. 2, Wrocław 1999, s. 185–186; A. Frączek, *Słowniki polsko-niemieckie i niemiecko-polskie z przełomu XVII i XVIII wieku. Analiza leksykograficzna*, Warszawa 2010; B. Walczak, *Akwizycja języka polskiego jako obcego (prolegomena historyczne)*, w: *Glottodydaktyka polonistyczna II*, red. A. Mielczarek, Poznań 2012, s. 19–27.

³² Zob. przypis 24 (gromadzący prace traktujące nie tylko o teraźniejszości, lecz i o historii mowy Kresów). Tutaj dodałbym jeszcze trzy opracowania: H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Wilno 1939; B. Walczak, *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, w: *Polska–Ukraina: partnerstwo kultur*, red. B. Bakula, Poznań 2013, s. 19–31; L. Bednarczuk, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millenium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków 2010.

³³ Zob. S. Urbańczyk, *Polshczyzna Marysienki Sobieskiej*, „Język Polski” XLVII, 1967, s. 168–173; B. Matuszczyk, *Słownik języka polskiego S.B. Lindego: warsztat leksykografa*, Lublin 2006.

- Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. I–II, red. E. Smułkowa, Warszawa 2009–2011.
- Czochrański J., *O interferencji językowej*, w: *Polska myśl glottodydaktyczna 1945–1975. Wybór artykułów z zakresu glottodydaktyki ogólnej*, red. F. Grucza, Warszawa 1979, s. 38–47.
- Deprez Ch., *Les enfants bilingues: langue et familles*, Paris 1994.
- Dzięgiel E., *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003.
- Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Frączek A., *Słowniki polsko-niemieckie i niemiecko-polskie z przełomu XVII i XVIII wieku. Analiza leksykograficzna*, Warszawa 2010.
- Golachowska E., *Jak mówić do Pana Boga? Wielejęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2012.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa 1999.
- Grosjean F., *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*, Cambridge 1982.
- Grucza F., *Glottodydaktyczne implikacje bilingwizmu*, w: *Bilingwizm a glottodydaktyka*, red. F. Grucza, Warszawa 1981, s. 8–19.
- Hagège C., *L'enfant aux deux langues*, Paris 1996.
- Haugen E., *The Norwegian Language in America. A Study in Bilingual Behavior*, t. I–II, Philadelphia 1953.
- Heinz A., *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1983.
- Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1997.
- Komorowska H., *Nauczanie gramatyki języka obcego a interferencja*, Warszawa 1980.
- Kość J., *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin 1999.
- Krasowska H., *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa 2006.
- Kurek H., *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków 1995.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX wieku*, Warszawa–Kraków 1993.
- Kurzowa Z., *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, wyd. II, Warszawa–Kraków 1985.
- Lehr-Splawiński T., *Ze stosunków językowych celtycko-słowiańskich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Filologia 2, 1956, s. 240–256.
- Lewaszewicz T., Walczak B., Zgółkowa H., *Cyprian Kamil Norwid jako lingwista i filolog*, Studia Polonistyczne XI/XII, 1984, s. 165–204.
- Lipińska E., *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Kraków 2003.
- Maciejewski W., *Świat języków (Wielka encyklopedia geografii świata, t. XIV)*, Poznań 1999.

- Makarski W., *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996.
- Mańczak-Wohlfeld E., *Angielskie elementy leksykalne w języku polskim*, Kraków 1994.
- Martel A., *La langue polonaise dans les pays ruthènes Ukraine et Russie Blanche 1569–1697*, Lille 1938.
- Matuszczyk B., *Słownik języka polskiego S.B. Lindego: warsztat leksykografa*, Lublin 2006.
- Mayenowa M.R., *Problemy i stanowiska w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Warszawa 1956, s. 453–471.
- Michalewska M.T., *Polszczyzna osób bilingwalnych w Zagłębiu Ruhry w sytuacji oficjalnej*, Kraków 1991.
- Mikołajczak A.W., *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław 1998.
- Milewski T., *Stosunki językowe polsko-pruskie*, *Slavia Occidentalis* XVIII, 1947, s. 21–84.
- Norwid C., *Pisma wszystkie*, zebrał, tekst ustalił i uwagami krytycznymi opatrzył J.W. Gomulicki, t. 10: *Listy*, Warszawa 1971.
- Obara J., *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław 1989.
- Paul H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Leipzig 1880.
- Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa i A. Engelking, Warszawa 2007.
- Rieger J., Cechosz-Felczyk I., Dzięgiel E., *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, cz. 1: *Stan i status, cechy charakterystyczne, polszczyzna w Lwowskiem, Tarnopolskiem i na Podolu*, Warszawa 2002, cz. 2: *Polszczyzna w Lwowskiem, Żytomierskiem i na Podolu*, Kraków 2007.
- Rozwadowski J., *Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód*, *Rocznik Sławistyczny* VI, 1913, s. 39–58.
- Skutnabb-Kangas T., *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*, London 1981.
- Szulc A., *Słownik dydaktyki języków obcych*, Warszawa 1994.
- Taszycki W., *Dawność tzw. mazurzenia w języku polskim*, Warszawa 1948.
- Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Wilno 1939.
- Urbańczyk S., *Polszczyzna Marysieńki Sobieskiej*, *Język Polski* XLVII, 1967, s. 168–173.
- Walczak B., *Akwizycja języka polskiego jako obcego (prolegomena historyczne)*, w: *Glottodydaktyka polonistyczna II*, red. A. Mielczarek, Poznań 2012, s. 19–27.
- Walczak B., *Diachronia w synchronii, czyli czy można rozumieć język bez historii*, w: *O historyczności*, red. K. Meller i K. Trybuś, Poznań 2006, s. 323–330.
- Walczak B., *Język czy dialekt — problem lingwistyczny?* w: *Korowód idei i metod. Prace na jubileusz Profesora Czesława P. Dutki i Zakładu Teorii Literatury*, red. G. Kubski i M. Mikołajczak, Zielona Góra 2006, s. 23–32.
- Walczak B., *Między snobizmem i modą a potrzebami języka, czyli o wyrazach obcego pochodzenia w polszczyźnie*, Poznań 1987.
- Walczak B., *Status etnolektu (problem „język czy dialekt?”) w polskiej literaturze językoznawczej*, w: *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska i J. Rychter, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 115–124.

- Walczak B., *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, w: *Polska–Ukraina: partnerstwo kultur*, red. B. Bakula, Poznań 2003, s. 19–31.
- Walczak B., *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. 2, Wrocław 1999.
- Walczak B., *Z problematyki gwar przejściowych i mieszanych (dyferencjacja a mieszanie się języków)*, w: *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1993, s. 335–347.
- Warchoł-Schlottmann M., *Próba opisu kompetencji językowej w niemieckim i polskim u Polaków w Niemczech — studium socjolingwistyczne*, Kraków 1994 (maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Weinreich U., *Languages in Contact. Findings and Problems*, New York 1953.
- Woźniakowski W., *Glottodydaktyka w świetle zjawiska bilingwizmu naturalnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.
- Zielińska A., *Mowa pograniczna. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa 2013.

Bogdan Walczak

Three Reflections on Bilingualism

Following a brief discussion on the understanding of the concept of bilingualism (and diglossia) the author shares with his audience the reflections on the role and significance of bi- and multilingualism in three areas: practical linguistic communication on the global scale, language education and linguistics (theoretical, comparative and descriptive, at the synchronic and diachronic level).

Keywords: bilingualism, diglossia, transfer, language contacts